

Abram de Swaan 'Nooit meer Auschwitz'-lezing 21 januari 2015

Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam

'Zelfs een massamoordenaar is een persoon, een persoon die in veel opzichten anders is, verschillend zoals iedereen.' Dit is de slotzin van *Compartimenten van vernietiging; Over genocidale regimes en hun daders*, het boek dat ik een jaar geleden publiceerde. En daar wil ik hier wat verder op ingaan.

Dat boek gaat over episodes van massavernietiging in de 20e eeuw en beschrijft de processen van 'compartimentalisering' die tot zulke massale uitroeiing kunnen leiden. Die toenemende scheiding tussen een gevestigde groep en een geormerkte doelgroep speelt zich af op het niveau van de samenleving als geheel, op het niveau van het politieke regime en de sociale instellingen zoals scholen of ziekenhuizen, op het niveau van de alledaagse omgang en tenslotte ook in het individuele gevoels – en gedachteleven. Die episodes van massavernietiging voltrekken zich altijd in een context van compartimentalisering, maar kunnen op heel uiteenlopende manier verlopen. Ik noemde er vier: 'de razernij van de overwinnaars': triomferende legers die hun krijgsroes uitleven op hun ontwapende tegenstanders en op de ongewapende burgerbevolking; het 'schrikbewind' van gevestigde regimes die zo hun bevolking met angst en intimidatie trachten te beheersen; de 'triomf der verliezers' – wanneer een regime in het zicht van de militaire nederlaag nog eens zo fanatiek de weerloze doelgroep probeert uit te roeien; en de 'megapogroms' – een golf van plaatselijke, moorddadige etnische onlusten, ontketend door een ingrijpende en omvattende omwenteling.

Ik meen dat verschillende genocidale episodes wel degelijk met elkaar vergeleken kunnen worden. Vergelijking betekent immers het opsporen van overeenkomsten en verschillen. Maar dan is het nodig om meteen al verschillende categorieën van massale vernietiging aan te wijzen. Vergelijken is dus iets heel anders dan gelijkstellen.

In al die genocidale episodes werden mensen op grote schaal en op de ellendigste manieren afgemaakt en in al die episodes waren er mensen die dat organiseerden en die het uitvoerden met de wapens in de hand of de hand aan de hengel. Een deel van het boek gaat over die daders.

Het zou kunnen lijken of dat niet meer nodig is. Daar is immers alles al over gezegd, de geleerden zijn het erover eens. Zo'n alomvattende consensus is een rariteit in de anders toch zo twistzieke sociale wetenschap. Voor een tegenstem is eigenlijk geen plaats meer. Ik kan u met één zin op de hoogte brengen van de huidige stand van wetenschap, als dat nog nodig mocht zijn, want u kunt de boodschap nauwelijks gemist hebben, zo lang al, zo vaak, zo stellig ook wordt ze herhaald:

'Genocidale daders zijn gewone mensen, mensen zoals u en ik, die tot uitzonderlijk kwaad vervallen in uitzonderlijke omstandigheden. En u en ik

zouden onder dezelfde uitzonderlijke omstandigheden wellicht hetzelfde hebben gedaan.'

Ik heb nu geloof ik al dertig boeken en artikels verzameld met al in de titel de woorden 'ordinary men' en 'ordinary evil'. Er moeten er honderden, zo niet duizenden zijn met dezelfde teneur.

'De massamoordenaars zijn gewone mensen. Net als u en ik. En wij hadden in hun situatie wellicht hetzelfde gedaan.'

O ja?

Misschien wel.

We zullen het nooit weten, want u en ik zijn nooit in die uitzonderlijke omstandigheden geweest. Het blijft dus bij een veronderstelling, een '*counterfactual*' zogezegd, een uitspraak die iets veronderstelt dat niet het geval is. En het waarheidsgehalte van de gevolgtrekking uit zo'n onware veronderstelling is in de logica onbepaald.

Het is ook een '*counterintuitive*', een uitspraak die tegen de meeste mensen hun intuïtie ingaat. Want wat is dan wel hetzelfde dat u en ik ook zouden doen: het gaat niet om eenvoudige doodslag in een opwelling van drift, met een slag- of steekwapen dat toevallig bij de hand was. Daar acht ik mezelf, onder zeer uitzonderlijke omstandigheden, toe in staat. En er zijn heel wat aanwezigen voor wie ik als het zover komt niet wil instaan. Nee, het gaat hier over het afmaken van weerloze mensen, kinderen, grijsaards, vrouwen, mannen, niet een of desnoods twee, maar tientallen, honderden, duizenden... En dat niet één keer, voor een uur of voor een dag, niet voor een week of voor een maand, maar maanden- soms jarenlang. Het gaat om wreedheden te goor en te gemeen om hier zelfs maar te noemen, en als je denkt dat je het nu wel allemaal weet dan blijken mensen toch weer gruwelen te hebben aangericht die tot nog toe onvoorstelbaar waren.

Het zijn gewone mensen die in een uitzonderlijke situatie zulk uitzonderlijk kwaad verrichten: dat is de situationistische opvatting. De vraag rijst wat voor soort gewone mensen die gewone mensen dan wel zijn. En dan blijkt dat de situationisten eigenlijk niet meer willen zeggen dan dat de massamoordenaars op een enkele uitzondering na geen psychopaten en perversen zijn, geen monsters of wilde beesten. Dat is het groots en vernieuwend inzicht dat sinds een halve eeuw het denken over het kwaad eens en vooral op hoger plan gebracht heeft. Tot dan toe immers zouden de genocidale daders 'gedemoniseerd' zijn werden zij voorgesteld als onmensen, of op zijn minst als zware psychiatrische gevallen.

Ik ben eigenlijk nog nooit een serieuze auteur tegengekomen die beweerde dat de genocidale daders psychopaten of monsters waren. Integendeel. Die zogenaamde demonisering van de daders dient om de stelling van de doodgewone daders vernieuwend en belangwekkend te laten lijken. Maar het is een dooddoener die het denken over genocidale daders nu al een halve eeuw blokkeert.

Maar het kan zijn dat mijn benadering om toch eens naar specifieke eigenschappen van de daders te kijken een blijk van karakterzwakte is: 'Such a commonsense assumption is also comforting. We look for flaws in others, not

latent potentials in ourselves'.¹ Een recensent van mijn boek in *De Groene* noemde het 'een wensgedachte'.² Dezelfden die zich zozeer verzetten tegen psychologische interpretatie van de genocidale daders vervallen daar meteen toe als iemand hen dreigt tegen te spreken. En, zoals, gezegd, dat gebeurt maar hoogst zelden.

Ik denk dat die opvatting over de ergste boosdoeners als heel gewone, wat zeg ik, 'doodgewone' mensen helemaal niet nieuw is, maar juist heel goed past in de Christelijke traditie van het Westen.

Het gaat hier immers, dat is onmiskenbaar, om het kwaad, althans het kwaad zoals daarover in een moderne, seculiere samenleving gesproken wordt. Maar, zoals een enkeling zich misschien herinnert: Over het kwaad werd al eens eerder gesproken. Al een paar duizend jaar lang. En niet door de minsten. Door mensen die precies even wereldwijs, precies even levenswijs waren als de besten onder ons.

In de *International New York Times* (25 september 2014) tref ik een artikel aan van een hooglerares in de politieke filosofie, Seyla Benhabib, waarin zij zich afzet tegen een denktrant over het kwaad van massamoord die zij ziet als een traditie in het Westers denken. Daarin wordt het kwaad opgevat als 'uiterste verdorvenheid en slechtheid'. Zij stelt daartegenover het leerstuk van de 'banaliteit van het kwaad', zoals zij dat aan Hannah Arendt ontleent.

Nu zijn er allerlei tradities in het Westers denken en ik moet bekennen dat ik ze niet allemaal kan overzien, maar ik had toch de indruk dat de overheersende opvatting al vele, vele eeuwen is dat de mens in diepste wezen zwak is, of erger nog, 'geneigd tot alle kwaad (en tot geen goeds in staat)'. En dat die zwakke of verdorven mens in verzoeking gebracht kan worden en dan tot het ergste kwaad kan vervallen. Daarom hoor je af en toe nog wel eens prevelen: 'En leidt ons niet in verzoeking, maar verlos ons van den Boze'. Beluister ik daar nu niet min of meer letterlijk de situationistische theorie van de gewone mensen die in een ongewone situatie ('de verzoeking') tot ongewone misdaad vervallen? Zou dit revolutionaire inzicht dan misschien niets anders zijn dan een religieus, een theologisch inzicht in een nieuw werelds, filosofisch jasje? Dan zou de grote voorvechtster van dit baanbrekend inzicht in de 'banaliteit van het kwaad', Hannah Arendt eigenlijk een beste brave Christenjoffer zijn. En haar idee dat het ergste kwaad niet voortkomt uit fanatisme, maar uit gedachteloosheid, heeft ze dan ook van geen vreemde: 'Want zij weten niet wat zij doen.'

¹ Christopher Browning in zijn 'Foreword' bij James Waller, *Becoming Evil; How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford etc.: Oxford U.P., 2002, p. vii.

² Die blijft anoniem. Maar Alette Smeulers niet: 'Arendt was een van de de eersten die zag wat velen niet wilden zien, namelijk dat de daders van de Holocaust in Nazi Duitsland heel gewone mensen waren [...] We willen immer zo graag dat de daders van [...] massaal geweld anders zijn, niet zoals wij. We willen ons van hen distantiëren – niet alleen van hun daden maar ook van hen als persoon. Maar kunnen we dat ook? Zijn ze ook echt anders of schuilt in ieder van ons een potentiële dader die in staat is een medemens te folteren, verkrachten of doden of daar in ieder geval een bijdrage aan te leveren?' (*In Opdracht van de Staat: Gezagsgetrouwe Criminelen en Internationale Misdrijven*. Inaugurale rede, Tilburg University, 27 april 2012, p. 7).

Ik beschouw dat helemaal niet als kritiek, want ik ben het met haar eens. Heel veel 'gewone mensen' zijn veel meer geneigd om wandaden te begaan als de omstandigheden daartoe nopen dan je denken zou. Wat 'gewone mensen' dan ook mag betekenen. Christopher Browning had gelijk, de massamoordenaars van politiebataljon 101 waren in veel opzichten 'gewone Duitsers', verworpen tot het allerlaagste uitschot. Dan blijft toch nog de vraag wat voor mensen het waren die in die situatie terecht konden komen en die zich daarin zo ver lieten meeslepen.

Maar het is niet waar dat voor 1960 de omgekeerde opvatting overheerste en de nazi-beulen werden beschouwd als 'monsters', 'beesten', 'psychopaten'. Ik heb daar eerlijk gezegd nooit een voorbeeld van gevonden in serieus bedoelde teksten. Ik heb het niet over propaganda of de sensatiepers. Wèl herinner ik me dat ik als jongetje van zeven iets in de krant las, het moet *De Waarheid* zijn geweest zijn, want die kwam toen bij ons thuis ook op de mat: 'Het beestmens Kotälla ter dood veroordeeld', of zoiets. 'Beestmens', dat sprak me aan, ik stelde me er van alles bij voor. Het geval wil dat hij inderdaad geen 'gewoon mens' was. Want Kotälla was een psychiatrisch patiënt die tussen zijn beulspraktijken door opgenomen was geweest op de afdeling geestesziekten in de militaire vleugel van het Amsterdamse Wilhelmina Gasthuis. Maar psychopaten en perversen zijn zeldzaam onder de oorlogsmisdadigers, ze zijn te onberekenbaar om te worden ingezet in een ordelijk uitroeiingsprogramma.

Zoals gezegd, ik ken in de literatuur niemand die volhoudt dat alle, of zelfs maar de meeste genocidairs beesten zouden zijn of diepgestoorden. Nu heb ik bij lange na niet alles gelezen over het onderwerpen. Ik houd me aanbevolen voor vindplaatsen waar dat wèl beweerd wordt. Ik was heel benieuwd wat de mensen ervan vonden die de beulen van nabij hadden meegemaakt, niet als commandant of bengtgenoot, en niet als toeschouwer of ooggetuige, maar in de sleutelrol: als slachtoffer en overlevende. Zulke mensen zijn zeldzaam. Van de genocidairs kan men van alles zeggen, maar niet dat ze hun werk niet grondig deden. Er zijn maar weinig mensen over die het konden navertellen. En van die weinigen zijn er maar weer enkelen die het ook hebben willen vertellen aan de buitenwereld, door hun dagboek of herinneringen te publiceren.

Kortelings heb ik een aantal van die getuigenissen gelezen. En als je er naar zoekt valt je op dat die kampoverlevenden het niet zo vaak over de kampbewakers hebben. Ze hadden kennelijk andere zorgen. En een daarvan was om als het even kon bij die bewakers uit de buurt te blijven. Maar dat is al te gauw gezegd. Misschien zijn er andere redenen waarom zij zich met hun beulen maar weinig bezig houden. Ik weet ze niet.

Ik heb vooral de publicaties gelezen die dadelijk na de oorlog zijn verschenen, met de ervaringen nog vers in het geheugen. Nergens op mijn beperkte verkenningstocht ben ik kwalificaties als 'psychopaat' of 'beestmens' tegengekomen. Dat zijn nu net de karakteriseringingen waar de situationisten zich zo tegen afzetten en die je toch het eerst zou verwachten bij de mensen die zelf het ergste te verduren hebben gehad.

Al heel kort na de oorlog publiceerde Abel Hertzberg in *De Groene* een reeks artikelen over zijn kampervaringen in Bergen Belsen.³ Al op de eerste bladzij schrijft hij: 'Als de kennis omtrent het gebeurde bij zou dragen tot het inzicht in datgene waartoe de mensch in staat is, en waartoe hij, als men niet oppast, kan worden gebracht, dan ware er al veel gewonnen. 'Let op ', niet 'de Duitser', 'de Nazi', maar 'de mensch', in het algemeen dus.

Maar Herzberg vergoelijkt niet. Integendeel: 'Wat ze gedaan hebben, de Nazi's, en waarvoor ze terecht staan, dat hebben ze met vreugde en met wellust gedaan.' Zijn eerste artikel ging over de SS-ers in het kamp. Voor Hertzberg is het van levensbelang dat wij begrijpen wat voor iemand die kampbewaker was, al was het maar 'om te zijner tijd raak en juist terug te kunnen slaan.'

'Scharführer X is.... niets. Hij is leeg.' Zonder overtuiging, zonder opvatting. En in dat lege vat wordt een loze ideologie gegoten: 'Nu toetert hij maar mee in de fanfare...' Even verderop schrijft Hertzberg: 'En dan komt er een moeilijk kapittel bij. Een mensch is nooit zo doodgewoon, zoo leeg, zoo dubbel-blank of hij heeft een geweten.' En het is juist omdat hij de stem van zijn geweten moet smoren dat de dader zo in razernij ontsteekt tegen zijn slachtoffer.

'Is dat allemaal uitsluitend Duitsch?' vraagt hij zich af. Het heeft allicht te maken met de historische omstandigheden in Duitsland. Maar er zijn overal mensen zonder overtuiging, met een 'lust aan vervolging en leed.'

Hoewel bij Hertzberg religieuze ideeën duidelijk meeklinken, bevat zijn visie op de genocidale daders al alles wat later zou worden uitgedragen als de situationistische visie op de daders en de opvatting van het kwaad als banaliteit. En bij Hertzberg is er nog iets méér, dat eigenlijk niet zo goed past bij zijn eigen beeld van 'leegheid': een eigen, maar gesmoord geweten dat door de dader in misdaad gewroken wordt. Ook in zijn latere werk, over *Eichmann in Jeruzalem*,⁴ blijft Hertzberg in de dader in de eerste plaats een mens zien: 'Eichmann is een mens, en naar ik ernstig vrees, nog een gewoon mens ook. Hij woont overal in de wereld te midden van ons. Hij is een soortgenoot. En onze verantwoordelijkheid is, hem voor de rampzaligheid te behoeden, waartoe hij vervallen kan.' (p. 189). Maar anders dan Arendt of Mulisch, die ook in Jeruzalem waren, gomt Hertzberg Eichmanns eigen persoon en verantwoordelijkheid niet weg, maakt van hem geen onbeduidend radertje in de moordmachine, maar tekent hem als de fanatieke dweper, drijver, Jodenjager die hij was.

Als eerbetoon aan Hertzberg, die beter dan wie ook bij dat proces heeft opgelet, nog een passage: 'Het was geen bevel van superieuren, dat Eichmann als ondergeschikte heeft opgevolgd. Het beroep dáárop is onaanvaardbaar. Maar het was de dwang, die ontstond door de beklemming van de tijd, door de invloed van ieder op ieder, een dwang, waaraan Eichmann zowel passief onderworpen was, als voor zijn deel ook actief bewerkte, die hem zijn gevangene heeft gemaakt.'

Elie Aron Cohen, een overlevende van Auschwitz, schreef een proefschrift over *Het Duitse Concentratiekamp; Een medische en psychologische studie*.

³ Later gebundeld als *Amor Fati; Zeven Opstellen over Bergen Belsen*. Amsterdam: Moussault, 1946. Nu verkrijgbaar als e-book.

⁴ Den Haag: Bert Bakker/Daamen, 1962.

Amsterdam: Paris,) die verscheen in 1952, zeven jaar na de Bevrijding. In dat boek wijdt Cohen een hoofdstuk aan 'De psychologie van de SS'. Ook hier geen sprake van een demonisering van de kampbewakers. Integendeel: 'Ik meen de wreedheden niet te kunnen verklaren door aan te nemen, dat de Kamp-SS-ers sadisten waren.' (p. 239) Cohen hanteert het psychoanalytisch arsenaal, zoals dat in die tijd in omloop was. Hij beschouwt de SS-ers als mensen met een getransformeerd Über-Ich, zeg maar als mensen met een omgebouwd geweten. De meeste mensen krijgen van huis uit een 'religieus-humaan' superego mee, zegt Cohen, maar in veel Duitse gezinnen had die vroege vorming al een sterk autoritaire inslag. In Nazi-Duitsland werd dat geweten met scholing en propaganda getransformeerd tot een 'stamgeweten' waarin alles was toegestaan, ja voorgeschreven, dat de vijanden van de Duitse stam, de Joden in de eerste plaats, kon vernietigen, marteling en moord inclusief. Het uitleven van de agressie op ieder die geen stamverwant was werd aangemoedigd en beloond in plaats van bestraft. Vandaar ook, volgens Cohen, dat het de SS-ers aan alle schuldgevoel ontbrak. Cohens psychologie van de SS is dus eigenlijk een soort sociale psychologie of sociologie van de Duitse gewetensvorming vóór en tijdens het Nazibewind.

In zijn redenering grijpt Cohen terug op een boek van Alexander en Staub waaruit ik een door hem geciteerde zin wil aanhalen.⁵ De auteurs onderscheiden de 'chronische' crimineel die door zijn individuele aanleg tot misdadig gedrag vervalt en daartegenover de normale mensen "die unter gewissen spezifischen Bedingungen *akut kriminell* werden... Für diese Handlungen ist also nicht den Eigenart des Menschen, sondern die Besonderheit der Situation charakterisch". Omdat Duitsland de oorlog niet gewonnen heeft, moet ik deze zin misschien vertalen: 'normale mensen die onder bepaalde, specifieke voorwaarden *acuut crimineel* worden, Voor deze handelingen is dus niet de geaardheid van die mens, maar de bijzonderheid van de situatie kenmerkend'. Dat boek dateert niet uit de jaren 60, uiteraard, en ook niet uit de jaren dat Cohen aan zijn proefschrift werkte, maar nog van twintig jaar voordien; uit 1929! Dat was dus ruim dertig jaar voor Hannah Arendts spinsels over Eichmann en Stanley Milgrams experimenten met de schokmachine, meer dan zestig jaar voor Brownings uitroeiingspeloton van gewone mannen.

Cohen (p. 201) constateert in navolging van de Amerikaanse psycholoog Gilbert: 'Het was niet de haat, maar het was de geldende moraal in nazi-Duitsland, die het uitroeien van "minderwaardige" rassen mogelijk maakte.'⁶ Maar wat overigens ontbreekt bij Cohen is aandacht voor de emoties van de SS-ers, of beter: voor het opvallend ontbreken daarvan. En evenmin schenkt hij aandacht aan een mogelijk 'innerlijk conflict' bij die SS-mannen of aan de opvallende afwezigheid daarvan.

⁵ Franz Gabriel Alexander & Hugo Staub, *Der Verbrecher und seine Richter: Ein psychoanalytischer Einblick in die Welt der Paragrafen*. Wenen: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1929.

⁶ G.M.Gilbert, *The Psychology of Dictatorship*. New York: 1950, p. 314

Cohens en Hertzbergs verklaringen zijn ruimer, maar zij verwijzen al naar het belang van de genocidale situatie, wat later de algemeen gangbare opvatting zou worden, en tenslotte de enig nog geaccepteerde verklaring: dat de directe omstandigheden de doorslag geven in het gedrag van genocidale daders. Maar ook al noemt Hertzberg de SS-man 'leeg', 'niets', 'een ding', hij meent toch dat hij een geweten heeft dat gesmoord moet worden en juist daaruit verklaart hij de moorddadigheid: uit de razernij tegen die gewetensstem die zich nooit helemaal laat stillen. Cohen, die er op wijst dat de meeste mensen van kindsbeen af 'religieus humane' waarden meekrijgen, signaleert geen conflict met het later gevormde nazi-Über-Ich. Maar voor gevoelens en gevoelsconflicten bestond in de psychoanalyse toentertijd maar weinig aandacht.

Nog iets anders klopt niet helemaal: Cohen en Hertzberg zijn te wijs om waar te zijn. Er is het een en ander te bespeuren van de doorstane angsten, van het verdriet en verlies, nauwelijks iets van de schaamte, en haast niets van de woede die de overlevenden toch ook bezield moet hebben. Uiteraard, de morele triomf is aan hen, die ooit weerloos waren tegen de SS, en nu diezelfde beulen afstandelijk en in alle kalmte beschrijven en ontleden voor een welgezind publiek. Nog anders gezegd: de bespiegeling als schoonste wraak op de beulen van toen. Maar deze geestelijke wraak werkt alleen als elke gedachte aan feitelijke wraak word weggewerkt door de auteur en zijn publiek.

Ik wil op die wraakgevoelens nog even doorgaan, want een enkele keer worden ze toch verwoord.

De arts en latere psychiater Eddy de Wind beschreef zijn kampherinneringen in: *Eindstation...Auschwitz*.⁷ Ook in dit verslag heel weinig over de kamp-SS en geen poging tot verklaring van hun extreem misdadig optreden. Maar wel een relaas dat in elk detail probeert te voldoen aan een gebod, dat Johan Goudsblom heeft genoemd: het waarheidsgebod. De overlevende is getuige, mede namens al die omgekomen lotgenoten. Er mag geen verzinsel bij zijn, geen overdrijving in voorkomen en zelfs over zichzelf, over eigen misgrepen en boze invallen moet de getuige eerlijk zijn.

Op de voorlaatste bladzijde (p. 168) haalt De Wind een gesprek aan op de laatste dag voor de bevrijding van het kamp:

“Hoe zul je het ze ooit kunnen vergelden?” merkte een van de anderen op, na een lang stilzwijgen.

“Vergelden kun je dat niet,” vond Hans (dat is de naam die De Wind voor zichzelf gebruikt). “Je kunt alleen maar al dat SS-tuig uitroeien.”

(Ik sla een stukje over).

“Moet je dan soms het hele Duitse volk voor straf vergassen?”

“Zeker niet, Mijnheer, maar allen die tot de SS, Gestapo enz, behoorden, zul je uit moeten roeien om te voorkomen dat ze later weer hun kop opsteken. De rest van het Duitse volk zul je onder curatele moeten houden, tot er een nieuwe generatie opgegroeid is.... Dan misschien zal een socialistisch Duits volk op eigen krachten kunnen leven.”

⁷ 'Vijftig jaar na Auschwitz' in: A. van Dantzig, *Is Alles Geoorloofd als God niet Bestaat?* Amsterdam/Meppel: Boom, 1995, pp. 203-208.

Ik citeer deze passage niet om het socialistisch vergezicht dat erin wenkt, maar om de onomwonden gedachte aan vergelding die ik verder zelden tegen ben gekomen in de kampliteratuur. En ook omdat aan die vergelding al meteen grenzen worden gesteld.⁸

Een haast dwangmatige oprechtheid zie je ook bij Loden Vogels *Dagboek uit een Kamp* (dat was Bergen Belsen), voor het eerst gepubliceerd in 1947, door de latere Amsterdamse psychoanalyticus Louis Tas.⁹ Zoals ook bij de andere dagboekschrijvers gaat zijn aandacht vooral uit naar zijn lotgenoten en naar zijn eigen roerselen, nauwelijks naar de bewakers. In het kamp was het schrijven aan dat dagboek in het grootst geheim een manier om een eigen domein, en dus een autonome persoon te bewaren tegen de totale machinerie die er op gericht was om de eigen persoonlijkheid al bij het leven te vernietigen. Hier wil ik één notitie citeren, die komt volkomen onverwacht:

‘Dinsdag 24 (October 1944). Oberscharführer Theo leed verlies; vrouw en/of kinderen doodgebombd. Niemand gunde hem dit. Licht uit.’ Dat ging over een SS-er, maar blijkbaar een die zich niet gehaat gemaakt had. Over diens rotgenoten: niets.

Simone Veil, overlevende van Auschwitz, die in 2006 de ‘Nooit meer Auschwitz’-lezing hield, zei toen: ‘Wat mij betreft, na de oorlog worstelde ik met gevoelens van haat en het verlangen naar wraak, omdat ik inzag dat geen daad van wraak ooit de monsterachtige barbaarsheid van de holocaust kon evenaren. Niets kon mijn vermoorde ouders en broer terugbrengen. Ik heb altijd geloofd dat alleen verzoening een eind kon maken aan moorddadige oorlogen...’¹⁰ Maar ook al zou geen ‘daad van wraak’ ooit afdoende zijn, waarom zou zij daarom afstand moeten doen van gevoelens die in haar geval toch volstrekt gerechtvaardigd waren. Had zij zich niet wat meer wraakgedachten kunnen permitteren, voordat zij zich geheel en al aan de verzoening tussen de volkeren ging wijden? Wie haar woorden nog eens overdenkt begrijpt waarom een wraak beleefd als zo machtig en zo magisch zich niet laat denken.

In zijn rede bij de vijftigste verjaardag van de bevrijding van Auschwitz sprak de psychiater Dries van Dantzig voor het Auschwitzcomité.¹¹ Hij had zelf in het concentratiekamp Neuengamme gezeten en daar De Tragedie der Puttenaren meegemaakt, waarover hij een klassiek artikel met die titel heeft geschreven. Van Dantzig had het in die herdenkingsrede over de woede en over

⁸ [Wraakgevoelens zijn overigens ook in het huidige Nederland opvallend afwezig. Kort geleden werd, zoals iedereen weet, een vliegtuig met driehonderd passagiers, waarvan tweehonderd Nederlanders, boven Oekraïne door Russisch gezinde rebellen werd neergehaald (waarschijnlijk omdat het voor een militair, vijandig toestel werd aangezien). Er volgde een uitgebreid en herhaald openbaar rouwbetoon voor de slachtoffers. Wat daarbij opviel was dat er, ook later, nauwelijks sprake was van verontwaardiging en woede, van wraakgevoelens of zelfs maar een streven naar wrekende gerechtigheid. Blijkbaar werden en worden gevoelens van medeleven, verlies en rouw in de Nederlandse emotionele cultuur hoger aangeslagen dan woede- en wraakgevoelens. ‘Daar blijf je maar mee zitten, aan haat gaat een mens te gronde.’ Zou het? Is daar klinisch bewijs voor?

⁹ Hier geciteerde editie: *Dagboek uit een Kamp*. Amsterdam: Van Oorschoot, 1965 2e dr.

¹⁰ *Nooit meer Auschwitz-lezing*. Leiden: Pensioen- en Uitkeringsraad, 2006, p. 8.

¹¹ Amsterdam: Republiek der Letteren, 1946] van Eddy de Wind

de gewaarwording door woede geheel overmand te worden (p. 204) en dan zegt hij over de overlevende: 'Zo iemand kan gevoelens van haat en moordzucht in zich voelen woeden, die hem of haar, die zich zelf zo niet wil kennen, een gevoel geven slecht, schuldig te zijn.¹² Ik vind dat een heel wrange ontwikkeling: hij die getroffen is voelt zich zo schuldig over zijn gedachten, als de beul zich over zijn daden zou moeten voelen.'

Maar waarom zou iemand zich zelf zo, als haatdragend, 'niet willen kennen', zoals Van Dantzig het noemt? Ik denk omdat hij nooit en in niets wil lijken op de misdadigers. Maar daar lijkt hij helemaal niet op, want die daders voelden niks en deden wel, en als de overlevende het wèl voelen dan doen ze het toch niet.

Daar zijn uitzonderingen op. Yvo Pannekoek vertelt in zijn oorlogsherinneringen over de laatste dagen van het concentratiekamp Dachau: Hij staat onder de douche en daar komt de kampcommandant die ook naakt onder de douche gaat en zegt "joviaal: 'jetzt ist der Unterschied zwischen uns verschwunden und könnten Sie mir einen verhauen, was! [Het onderscheid tussen ons is nu verdwenen en u kunt me een klap verkopen]. Zonder nadenken zei ik: 'gerne' en gaf hem een evidente maar niet te harde oorvijg – 'damit unser Verhältnis klar ist'. [Dan zijn de verhoudingen voortaan duidelijk.] Daarmee was de zaak afgedaan."¹³

Pannekoek blijft in zijn herinneringen heel zelfbewust, bijna parmantig. Hij was dan ook opgepakt niet om een afkomst waar hij niets aan doen kon, maar om een verzetsdaad waarvoor hij zelf gekozen had. Hij beschrijft hoe hij na zijn bevrijding de Duitsers van alles afhandig maakt op een toon die hij naar eigen zeggen van de SS overgenomen had. 'Maar ik voel mij overwinnaar... omdat ik mijzelf bevrijd heb en daarmee bewezen heb toch geen konijn te zijn, omdat ik daarna op SS-ers heb gejaagd en er eigenhandig een heb neergelegd...' Waar het mij hier om gaat is dat Pannekoek zich zijn wraakgevoelens kennelijk toestond en er soms ook naar gehandeld heeft, of in elk geval over gefantaseerd.

Dat wijst op nog een misverstand. Dat vergiffenis iets moois zou zijn waarvan de vergevingsgezinde beter wordt. Dat is zeker waar wanneer de vergever bij machte is om degenen die hem onrecht hebben aangedaan te straffen. Dan kan de vergevingsgezinde ruimhartig en gracieus van die weerwraak afzien, zoals onze Koningin Juliana met haar Minister van Justitie, die het recht van gratie hadden, dat zo vaak en zo genereus gedaan hebben. Maar als je niet in staat bent om je op degeen die je iets misdaan heeft te wreken, wat betekent dan die vergiffenis? Je ziet nergens van af, je schenkt hem niks, maar bespaart hem verder je woede. En die woede, machteloze woede, is zo ongeveer het enige wat je tegen hem in stelling kan brengen.

Wij zijn hier bijeen op een herdenkingsbijeenkomst en bij zo'n gelegenheid roept men hoge waarden aan en getuigt van verheven gevoelens. En terecht. Maar Auschwitz was een poel des verderfs. Het was het volstrekte dieptepunt in een eeuw waarin zich nog vele andere episodes van massale vernietiging hebben

¹² 'Tegenwoordig is voor veel ex-gevangenen het meest dringende probleem dat zij zo vaak hun agressie richten op hun kinderen...' E. de Wind, *Confrontatie met de Dood; Psychische Gevolgen van vervolging*, Utrecht: ICODO, 1993, p. 30.

¹³ *Memoires van Yvo Pannekoek*. Amsterdam: Van Oorschot, 1982, p. 108.

voorgedaan. Een Auschwitz heeft zich nooit meer herhaald, wat daarna kwam was anders, maar toch in allerlei opzichten overeenkomstig. Een manier om daarmee om te gaan, misschien niet de beste, is om te proberen de rampen die mensen andere mensen aandoen beter te begrijpen.

Ik heb een aantal overlevenden van de kampen aangehaald, omdat zij stuk voor stuk heel goed wisten waar ze het over hadden en uit alle macht geprobeerd hebben te begrijpen wat ze doormaakten en waaraan ze bijna ten gronde waren gegaan. Daarbij ging het niet alleen over hun visie op de daders, maar ook over hun wraakgevoelens voor die daders, omdat die emoties hun en ieders visie mede bepalen.

Ik noemde de auteurs ook om ze hier nog eens in de herinnering te brengen. Met liefde.

Ik heb bij hen niet één passage gevonden waarin de nazi-moordenaars gedemoniseerd werden. Integendeel, er was alle aandacht voor de werking van maatschappelijk-culturele achtergronden en voor de dwang van de situatie op het gedrag van de genocidale daders. Wat in de jaren zestig met zoveel aplomb werd verkondigd was geen nieuw inzicht. En al gauw werd het tot een dooddoener die nu het begrip eerder belemmert dan bevordert. Het is tijd om opnieuw te kijken naar de daders als personen die in sommige opzichten en in zekere mate verschillen van andere mensen en die als daders ook beduidend verschillen van elkaar.

Massamoordenaars blijven in 99 van de 100 gevallen onbestraft. Alleen in het uitzonderingsgeval dat hun regiem geheel verslagen wordt verschijnt een kleine minderheid van de daders voor de rechter. Daar doen ze zich heel anders voor dan toen ze nog aan het werk waren. En het is uitgesloten om ze in volle actie te bestuderen. De daders maken ook maar een kleine fractie uit van de gehele bevolking, hooguit een paar procent. Al die anderen blijven buiten beeld. In mijn boek heb ik geprobeerd een paar kenmerken te omschrijven die bij de daders wellicht sterker en vaker voorkomen dan bij al die anderen die niet in een genocidale situatie terecht kwamen.

Kunnen we zeker weten wie wel en wie niet onder fatale omstandigheden verwordt tot massamoordenaar? 'Van mijzelf weet ik het niet' antwoordde de psycholoog Nico Frijda ooit op die vraag. In de natuurkunde geldt het onzekerheidsbeginsel, en blijkbaar geldt dat ook in de menselijke-natuurkunde. Maar de kansen zijn niet voor iedereen dezelfde.

